

INTERNATIONAL JOURNAL OF HUMANITIES AND EDUCATION (IJHE),
VOLUME 5, ISSUE 10, P. 57 - 76.

ULUSLARARASI BEŞERİ BİLİMLER VE EĞİTİM DERGİSİ (IJHE), CİLT 5,
SAYI 10, S. 57 – 76.

Kö/ül Tëgin Yazıtında Geçen Fiillerin Tıva Türkçesinde Durumu¹

Anne Irmak'ın çağıldayışına...

Onur TARLACI²

Özet

Çalışmada 732'de dikilen Kö/ül Tëgin yazıtında geçen fiillerin Güney Sibirya grubu Türk lehçelerinden olan Tıva Türkçesinde korunup korunmadığı durumuna bakıldı. Çalışma yöntemi, öncelikle Kö/ül Tëgin yazıtındaki fiil kadrosunun çıkarılması, açık künyesi verilen Tıva Türkçesi sözlüklerinde taranması ve eldeki bu sözlüklerle sağlamanın yapılmasıdır. Tarama yapılırken eldeki mevcut sözlüklerin azlığı da alandaki boşluğu gösterdi. Eski Türkçede *biti-* “yazı yaz-, hakket-” Tıva Türkçesinde *biji-* gibi aynı anlamla kullanılır. Bunun gibi veriler çalışma sonucunda ortaya çıkarıldı. Eski Türkçede *sakin-* fiili *düşün-* demektir. Fakat Tıva Türkçesinde bu fiil bugün daha farklı bir fiil ile sağlanır. Çalışmada bunlara yer verilmedi. Tespit edilmeye çalışılan nokta karakteristik ses değişimleri üzerinedir. Listedeki bazı fiiller çeşitli ses değişimlerine uğramış olmalarına rağmen tamamen değişmiş değildir. Fakat coğrafya, dilin canlı bir varlık oluşu, gündelik yaşam gibi durumlardan dolayı yeni fiiller türemiş ya da bazı fiiller ciddi değişimlere uğramıştır. Yazıda ele alınan denklik “Çalışma Hakkında Notlar” kısmında verildi. Kö/ül Tëgin yazıtında 156 fiil olduğu tespit edildi. Bunlardan 51'i Tıva Türkçesi sözlüklerinde tespit edildi. Tıva Türkçesi ile Eski Türkçe arasında fiil işletiminin ne kadar korunduğu, ne denli değişime uğradığı; türeme, düşme vb. ses olayları gösterildi.

Anahtar kelimeler: Orkun Yazıtları, Tıva Türkçesi, Kö/ül Tëgin Yazıtı, Eski Türkçe.

In Tuva Turkish Status of the Verb In the Kö/ül Tëgin Monument

Abstract

Tuvans, one of the Turkic communities of the southern Siberia, have a rich oral tradition. Tuvan people started to use their own language as a written language in 1930. Tuvan Turkic is used as a second official language in the Republic of Tuva which is an autonomous republic and depending on Russian Federation. In this study, the Old Turkic verbs having reached to Tuvan Turkic have been identified. Tuvan Turkic dictionaries are scanned. In this paper, firstly Tuvan dictionary has been surveyed and similar words between Tuvan have been determined. Studies made to read and explain Göktürk monuments and to adapt them into the Turkic language, spoken in Turkey, continue to introduce the related literature with new developments. Researchers regard each finding a valuable evidence and develop new approaches to read and understand the monuments. It is not always easy to understand the meaning and function of some words in the Göktürk monuments. Kö/ül Tëgin monument which take place among the main source of Turkish language are fairly significant language memorial both in terms of their contents and reflecting the characteristics of language of their era. Many of these verbs are used in one form, some are asent. We have 156 verbs in our article. 51 the meaning of the verb is preserved. The verbs we are looking for are on the ship Kö/ül Tëgin. Tuvan Turkic is located among the Turkic languages on the South Siberia. In conclusion part, the input datas are evaluated.

Key words: Orkhun Monuments, Tuva Turkic, the Kö/ül Tëgin Monument, Old Turkic.

¹Bu yazı Mayıs 2018'de Erciyes Üniversitesi Edebiyat Fakültesi 1. Dil ve Kültür Çalışmaları Öğrenci Sempozyumu'nda sunulmuş bildirinin genişletilmiş hâlidir.

²Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı, Tezli Yüksek Lisans Öğrencisi, Denizli. E-posta: tarlacionur@gmail.com

Giriş

Tuva Türkçesi, Türk lehçelerinin Kuzeydoğu grubuna girer. Kuzeydoğu grubunda Altay, Saha, hakas, Tuva lehçeleri bulunmaktadır. Bu grup Sibiryaya Türk lehçeleri olarak da adlandırılır. Kelime içerisinde **-d-** sesinin durumuna göre “**adak**” lehçe grubuna girmektedir. Eski Türkçede bulunan bu **-d-** sesini koruyan yegane Türk lehçesidir (Ed. Ercilasun; b.y. Arıkoğlu 2012, 1151).

Prof. Dr. A. B. Ercilasun, Tıva Türkçesinin eski Türkçeye yakınlığını kabul etmekle beraber, "... Köktürk-Uygur-Karahanlı edebi dil çizgisine fonetik olarak en yakın ağız ve lehçeler vokal uyumlarının bozulmadığı Özbek ağızları, aşırı i'leşmeye ve ilk hecede a>e değişmesine uğramamış Doğu Türkistan Uygur ağızları ile Tatar Türkçesidir." görüşündedir (Ercilasun 1996, 147).

Tuva Türkçesi, yapılan tasnif denemelerinde G.J. Ramstedt'e göre *Kuzey grubu -d- bölümünde*; A. Samoyloviç'in denemesinde *Uygur-Kuzeydoğu grubunda d- grubu bölümünde*; L. Ligeti'de *Sibiryaya Dilleri bölümünde*, S.E. Malov'da Orta dönemde Tuva çağdaş *Güney Sibiryaya, Orta Kırgız ve Uygur Türkçelerine* yakın olarak; N.A. Baskakov'da *Doğu Hun* başlığı altında *Uygur grubu* bölümünde Tuva (Uranhay, Soyon) olarak; J. Benzing ve K.H. Menges'de *Kuzey Türkçesi bölümü* altında Tuva (Soyon, Uranhay, Karagas) olarak verilmiştir. R.R. Arat, kendi tasnifinde Türk lehçelerini A. Türk lehçe grupları B. Türk şive grupları başlıkları altında verir. Tuvaca da Türk şive grupları başlığı altında *d grubu (Sayan)* alt başlığında yer alır. G. Doerfer, Türk lehçelerini 7 gruba ayırır. Tuvaca, *Kuzey veya Güney Sibiryaya grubu* altında değerlendirilir. T. Tekin, kendi tasnifinde Tuvacayı (Karagas diyalekti ile birlikte) *adaq* alt grubunda gösterir (Koçoğlu Gündoğdu 2014, 18).

Çin kaynaklarında adı 阙特勤 (Que-Teqin) olarak geçen bir Kök Türk prensinin, anısına inşa edilmiş ve bilinmeyen bir alfabe ile yazılmış anıtın 1889 yılında Rus arkeolog N.M. Yadrintsev'in (1842-1894) arkeolojik keşfiyle başlayan bilimsel süreçle Köl Tigin'e (685-731) ait olduğu anlaşılmıştır. Bu bilimsel süreçte Danimarkalı karşılaştırmalı dil bilimci W. Thomsen (1842-1927), bilinmeyen runik yazıyı izlediği yöntemle deşifre etmiş (1893), zamanla Köl Tigin'in kimliği ve yaşamı hakkındaki bilgiler netliğe kavuşmuş ve Çin yıllıklarıyla yapılan karşılaştırmalarla pekiştirilmiştir (Alyap 2014, 2).

İslâmiyet öncesi Türklerin okuryazar olduğunu ve kendilerinin geliştirdiği bir yazıya sahip bulduklarını ispat eden en önemli delil Göktürk harfleriyle yazılan yazıtlardır (Büyükkaragöz-Livatyalı 1994: 135-144; Sertkaya 2001: 12-37; Ünalın-Öztürk 2008: 89-109).

Bu yazının kökeni konusunda geniş bir literatür ve farklı görüşler bulunmaktadır. Türk dilinin ana kaynakları arasında yer alan yazıtlar, hem içerik olarak hem de döneminin dil özelliklerini yansıtma bakımından önemli dil yadigârlarıdır (Tenişev, 1983: 157-161; Aksan, 1989: 323-329; Melikli 2001: 263-265).

Bilge Kağan, çok sevdiği kardeşi Köl Tigin’in anısına sanatsal bir anıt inşa etmek için Tang Hanedanlığı’yla iş birliği yapmıştır (Alyap 2014, 3):

ᠮᠤᠩᠭᠤᠨ ᠤᠯᠤᠰ ᠤᠨ ᠤᠯᠤᠰ ᠤᠨ ᠤᠯᠤᠰ ᠤᠨ ᠤᠯᠤᠰ ᠤᠨ ᠤᠯᠤᠰ ᠤᠨ ᠤᠯᠤᠰ ᠤᠨ ᠤᠯᠤᠰ

ᠮᠤᠩᠭᠤᠨ ᠤᠯᠤᠰ ᠤᠨ ᠤᠯᠤᠰ ᠤᠨ ᠤᠯᠤᠰ ᠤᠨ ᠤᠯᠤᠰ ᠤᠨ ᠤᠯᠤᠰ ᠤᠨ ᠤᠯᠤᠰ

² ᠮᠤᠩᠭᠤᠨ ᠤᠯᠤᠰ ᠤᠨ ᠤᠯᠤᠰ ᠤᠨ ᠤᠯᠤᠰ ᠤᠨ ᠤᠯᠤᠰ ᠤᠨ ᠤᠯᠤᠰ

tabgaç : kaganta : bedizçi : kelürtüm : bediztim : mening : sabımın : sımadı : tabgaç : kaganing : içreki : bedizçiğ : it[t]ı : angar [adınçığ] bark : yaraturtum : i[ç]in : taşın : adınçığ bediz : urturtum:

“Çin hakanından ressam ve heykeltıraşlar getirttim, (Köl Tigin’in türbesini) süslettim. (Çinliler) benim sözümü kırmadılar (ve) Çin hakanının has sanatçılarını gönderdiler. Onlara olağanüstü bir türbe yapturttum; içine (ve) dışına olağanüstü resim ve heykeller koydurttum” KT G 11-12 (Alyılmaz 2005, 12).

Tarihte, Türkler tarafından çeşitli coğrafyalarda dikilen yazıtlar; yağmur, sel, yangın, deprem; dokunmak, elle üzerindeki toprağı temizlemek, yırtıcı kuşların konması, yuva yapması, boynuzlu hayvanların darbelerine maruz kalması gibi durumlara rağmen büyük çoğunluğu okunur halde olması yanında, barındırdığı bilgi ve dil malzemesi açısından okunamayan kısımları hep bir merak ve araştırma konusu olmuştur.

Ele alınan yazıtta geçen bir fiil hemen hemen tüm Türk lehçelerinde yaşarken bazen sadece bir iki Türk lehçesinde işletilir.

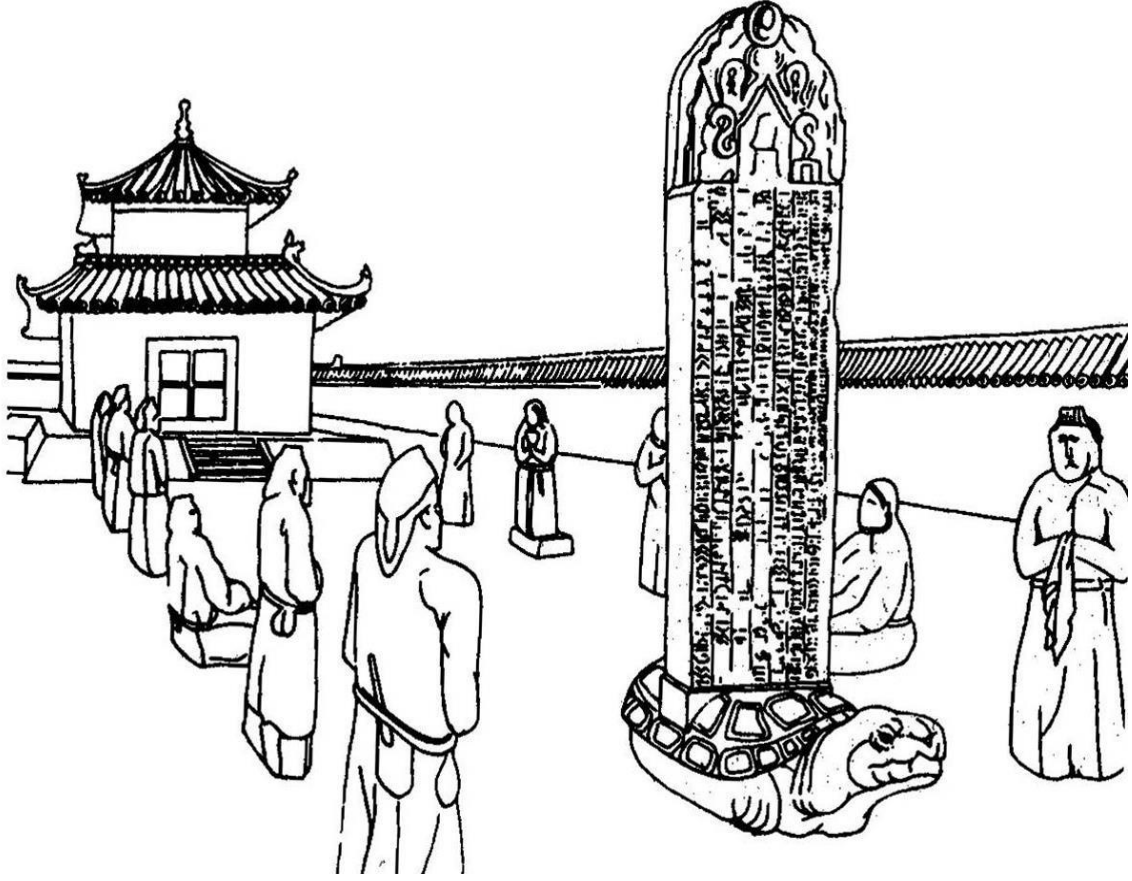
Çalışma hakkında notlar

1. Tıva alfabesinde gösterilen “ᠳ-ᠳ” sesini “E-e” ile gösterilmiştir.
2. Eski Türkçe ve Tıva Türkçesinde aynı anlama gelen fakat farklı fiillerle ifade edilen yapıları alınmamıştır. Çalışmanın amacı Kö/ül Tegin ve Tıva Türkçesindeki fiilleri ses denklikleri yönünden incelemektir. İstisna olarak düşünülenler dipnotta açıklamalarıyla verilmiştir.

3. Karşılığı bulunamayan kelimeler birden fazla ses değişikliğine uğradığı için tanımlanamamıştır.
4. Soru işareti (?) ile verilen kelimeler üzerinde şüpheyle yaklaşılması gereken ve uzak değişime uğramış kelimeleri ifade eder.
5. Tıva Türkçesinde kelime sonunda sıklıkla rastlanan **-Ar, -Ir** eki mastar yapan ektir:
badırar: batır-, indir-
alır: al-
6. Tuva Türkçesinde alınma kelimeler dışında 24 ünlü bulunmaktadır. Bunların sekizi uzun, sekizi kısa ve sekizi de gırtlaksıdır. Tuva Türkçesindeki uzun ünlüler aslî değildir. Ünsüz düşmesi sonucu ortaya çıkarlar. ET'deki aslî uzun ünlüler Tuvacada kısa ünlülerle karşılanır. Buna karşılık, bazı kısa ünlülü kelimeler gırtlaksıdır (Arıkoğlu 1995, 229-230).
7. Tıva Türkçesinin 24 ünlüsü üç gruba ayrılır:
a-) **Normal uzunluklu ünlüler:** a, e, ı, i, o, ö, u, ü.
b-) **Gırtlaksı ünlüler:** a', e', ı', i', o', ö', u', ü'.
c-) **Uzun ünlüler:** aa, ee, ıı, ii, oo, öö, uu, üü (ed. Ercilasun; b.y. Arıkoğlu 2012, 1151).
8. Tıva Türkleri bugün Kiril alfabesini kullanmaktadır. Çalışmada Tıvaca fiiller Latin alfabesiyle verildi.
9. Tıva Türkçesinde ünsüz değişimleri şöyledir:
p > b > v	ç- > ş-	-ç- > -j-	-ş- > -j-	y- > ç-
-s- > -z-	b- > m-	t- > d-	k- > h-	-k- > -g-
-t- > -d-	-l- > -t-	-l- > -n-	-n- > -t-	

KÖ/ÜL TÊĞİN YAZITI (732)

Bu yazıt, *koñ yılka yiti yigirmike* yani “koyun yılının on yedisine” denk gelen 27 Şubat 731 tarihinde ölen Kül Tigin'in anısına dikilmiştir. Kül Tigin'in cenaze töreni *tokuzunç ay yeti otuzka* yani “dokuzuncu ayın yirmi yedisine” denk gelen 1 Kasım 731'de yapılmıştır. Batı yüzündeki Çince yazıt 1 Ağustos 732 tarihinde, Türkçe yazıtlar ise bundan yirmi gün sonra yani 21 Ağustos 732 tarihinde tamamlanmıştır. Buna göre yazıtın dikiliş tarihi de 21 Ağustos 732'dir (Bazin 1974, 244).

Kö'ül Tëgin Barkını/Külliyesini tasvir eden çizim (Yaşar ÇORUHLU)

3

³Sayın Prof. Dr. Erhan Aydın'ın koleksiyonundan: <http://www.dilimiz.com/resimler/16.jpg>

FiİL⁴	ANLAM	DİZİN	TİVA TÜRKÇESİNDE DURUMU
agıt- a > u⁵ (daralma) -it (hece düşmesi)	yükselt-, yukarı kaldır-, kaçır-, sür-, püskürt-, (düşmanı) dağıt-	KT K7	ug- : yükselt-, yükseltmeye gücü yet-, kaldır- (Ölmez 2007, 281)
al- (aynı şekilde devam etmiş)	al-, zaptet-, fethet-, tutsak et-	KT G7, G9, D2, D36, D40, K2, K6,	alır : al- (DAM 2005, 20)
aş- (ş>j)⁶	aş-, dağ tepe geç-	KT D17, D21	ajar (arttı): aş-, geç- (DAM 2005, 13)
ay-	söyle-, buyur-, yol göster-, hükmet-	KT K10	ayıt-/aytır : göster-, belirt-, açıkla-, öğüt ver-, öğret-, okut-, eğit- (Ölmez 2007, 82)
bar-⁷	var-, git-	KT D10, D16, D23-24, D27-28, D34, D39, G9, GD G7-8, K1	baar (ınaarbaar): git- , var- (DAM 2005, 30)
bas-⁸	bas-, baskın yap-, bastır-	KT K8, D35, D37	bazar : bas-, ez-, çiğne- (DAM 2005,

⁴Gençer, Z. (2016) “*Japonca ve Türkçede Görünüş (Aspekt)*”, Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Yayınlanmamış Doktora Tezi'nin Eski Türkçede Fiiller bölümünün veri tabanından alınmıştır.

⁵Burada şunu hatırlamak gerek:

Eski Türkçe “*adak*” (T.T ‘*ayak*’) kelimesi Tiva Türkçesinde korunmuştur. Çuvaş Türkçesine geçerken birtakım ses değişimlerine uğrayarak “*ura*” yapısı ortaya çıkmıştır. Ele alınan fiilde de bu duruma benzer bir değişime söz konusudur: *agıt-* > *ug-*

⁶Eski Türkçede iki ünlü arasında kalan -ş ünsüzü Tiva Türkçesinde *j* olur.

⁷Şirin, H.; Hareketin derece derece gerçekleştiğini ifade eden birleşik fiil çekimleri yapan yardımcı fiil.

⁸Eski Türkçede *s* ünsüzü Tiva Türkçesinde iki ünlü arasında -z- olur.

			31); bastırar: bastır- (DAM 2005, 34)
başla ⁹ (yapım eki üzerinde gerçekleşen ses olayı: -l- > -t-)	liderlik et-, başta ol-	KT K8, K11	baştaar: başta ol-, yönet- (Ölmez 2007, 88)
bêr ¹⁰	ver-, düşmana teslim et-, hizmet et-, göreve (yabgu, şad) ata-, evlendir-	KT KT B, D8, D10, D12, D14, D20-21, D25, D30, G5, G7, K9	beer: bêr- (Ölmez 2007, 91)
bil- (aynı şekilde devam etmiş)	bil-, öğren-, tanı-, idrak et-, bilip ayır-, seç-	KT G7, G11-12-13, K10, D34	bilir: bil-, anla-, kavra- (DAM 2005, 38)
bin ¹¹	bin-, ata bin-	KT K2-3, K5-6, K8-9, D33, D36-37, D40	munar: bin- (DAM 2005, 141)
biti- (etken çatılı fiil)	yazı yaz-, hakket-	KT GB, GD, G13	bijiir: yaz- (DAM 2005, 38)
bitit- (Ettirgenlik kategorisi: -t)	yazdır-, yazdırt-, yazı yazdır-	KT G13	bijider, bijittirer: yazdır- (DAM 2005, 38)
bol ¹²	ol-, varlık kazan-,	KT GB, D7, D9, D11, D34, K2, K4,	bolur: ol-, oluş-, mümkün ol- (DAM

⁹Tonsuz ünsüzle biten tabanlar *l* ile başlayan bir ek alıyorsa, *-l-* ünsüzü kendisinden önceki tonsuz ünsüze benzeşerek *-t-* ünsüzüne dönüşür: *ot-lar > ot-tar*

¹⁰Yardımcı fiil.

¹¹Birkaç istisna dışında ET'nin kelime başı *b-* ünsüzü korunur. Bazı kelimelerde görülen *m-* değişmesi *-n-*'nin tesiriyle gerileyici ünsüz benzeşmesi olmalıdır: *ben > men; bin- > mun-*

¹²bol-: Yardımcı fiil.

(aynı şekilde devam etmiş)	yaratıl-	G1	2005, 41)
buz - ¹³ (aynı şekilde devam etmiş)	boz-, hezimete uğrat-, yen-	KT D31, D34	buzar: boz-, kır- (DAM 2005, 46)
egir - (?)	kuşat-, çevir-, sar-, bük-, ablukaya al-	KT K6-7	bürgeer: kuşat-, çevrele-, kapla- (DAM 2005, 49)
et- I (Dış sebeplerle ses değişmesi: t>d)	tanzim et-, düzene sok-, yap-	KT D11	eder: düzenle-, et-, düzelt-, yoluna koy- yap- (Ölmez 2007, 159)
ıd - (aynı şekilde devam etmiş)	gönder-	KT D6-7	ıdar: gönder- (DAM 2005, 296)
ıt - ¹⁴	gönder-, bırak-	KT G12, D7, D40	ıdar: gönder- (DAM 2005, 296); ıt- / ıdar: bırak- salıver- (Ölmez 2007, 180)
in -	in-	KT D12	üner: in-, çık-, bit- (DAM 2005, 226)
kal - (aynı şekilde devam etmiş)	kal-	KT K9, G9, D20, D30	kalır: kal- (Ölmez 2007, 341); (DAM 2005, 98)
keç - ¹⁵	geç-, aş-	KT D36-37, D39	kejer: geç- (DAM

¹³Şirin, H.; “boz-” şeklinde alır.

¹⁴Kesin bir kuralı olmaksızın ET kelime başı *t*- ünsüzün Tıva Türkçesinde bazen *d*- olur.

			2005, 105)
kel- (aynı şekilde devam etmiş)	gel-	KT D4, D23, D27-28, D37, K7, K11-12-13	kelir: gel- (DAM 2005, 106)
kelür- (düzleşme: ü>i)	getir-	KT K1, K12, KD, G11	keldirer: getir- (Ölmez 2007, 478); (DAM 2005, 106)
kıl⁻¹⁶ (aynı şekilde devam etmiş)	kıl-, yap-, et-	KT D2, D15-16, D29-30, G10	kılır: kıl- (DAM 2005, 126)
kılıçla- (kelime başı ünsüz değişimi: <i>k > x</i>)	kılıçla yarala-, öldür-	KT K5	xılış: kılıç (DAM 2005, 252.)
kışla⁻¹⁷	kışla-, kışı geçir-	KT K8	kıştaar: kışla- (DAM 2005, 128)
kir- (aynı şekilde devam etmiş)	gir-, atıl-, dal-; sığın-, tabi ol-	KT D38	kirer: gir- (Ölmez 2007, 201)
kör-	gör-, bak-; tâbi ol-, bağımlı ol-	KT K10, D7-8, D19, D30, G2, G11-12-13	köör: gör-, bak-, izle-, seyret- (DAM 2005, 117)
kötür⁻¹⁸ (Dış sebeplerle ses)	kaldır-, yükselt-	KT D11, D25	ködürer: kaldır- (Ölmez 2007, 206);

¹⁵Eski Türkçede -ç ünsüzü Tıva Türkçesinde iki ünlü arasında -j- olur.

¹⁶Yardımcı fiil.

¹⁷Tonsuz ünsüzle biten tabanlar *l* ile başlayan bir ek alıyorsa, -l- ünsüzü kendisinden önceki tonsuz ünsüze benzeşerek -t- ünsüzüne dönüşür: *ot-lar > ot-tar*

¹⁸İki ünlü arasında kalan -t- ünsüzü tonlularak -d- olur: bütün > бүдүн "bütün".

değişmesi: t>d)			(DAM 2005, 116)
kulad-	köle ol-	KT D13	kuldanır: esir et-, köleleştir- (Ölmez 2007, 209)
olur-¹⁹ (aynı şekilde devam etmiş)	tahta otur-, hüküm sür-	KT D1, D3, D5, D16-17, D26, G1, G3-4, G8-9	olurar: otur-, dur-, yaşa- (Ölmez 2007, 225); (DAM 2005, 150)
olurt- (aynı şekilde devam etmiş)	oturt-; tahta oturt-	KT D26	olurtur: oturt- (Ölmez 2007, 225)
öl- (aynı şekilde devam etmiş)	öl-	KT G6-7-8-9-10, K4, K6, K10, D19-20, D27-28-29, D33	ölür: öl- (Ölmez 2007, 232)
ölür- (aynı şekilde devam etmiş)	öldür-	KT D10, D36, D38, D40, K1-2	ölürer: öldür- (Ölmez 2007, 232)
sakin-²⁰	düşün-, kaygılan-	KT D10, K10-11	sagındırar: hatırlat-, anımsa-; andır- (DAM 2005, 176)
sıgta- (?) (Kelime başında ses düşmesi: s>ø) ²¹	yas tut-, ağla-	KT D4	ıglaar: ağla- (DAM 2005, 296)

¹⁹Ahmet B. Ercilasun, bu cümleyi “*Bu zamana hükmettim*” şeklinde yorumlamaktadır. Bu yoruma göre fiil oturmak değil mecazi bir anlam yüklenerek hükmetmek anlamında kullanılmaktadır. Geniş bilgi için bk. Ahmet B. Ercilasun, Makaleler, Haz.: Ekrem Arkoğlu, Akçağ Yayınları, Ankara, 2007, s. 92.

²⁰İki ünlü arasında kalan **-k-** ünsüzü tonlularak **-g-** olur: bütün > bütün “bütün”.

tè- (t>d: ötümlüleşme)	de-, söyle-	KT D9-10, G7, K11	deer: dè-, di- (Ölmez 2007, 317)
tik-²² (orta hecede ses değişmesi: k>g)	dik-	KT D16, D25	tiger: (kazanı) ateşe koy-, yerleştir-; dik- (Ölmez 2007, 274)
tîñla-²³ (tîñla-)	dinle-	KT G2	dîñnaar: dinle-, işit- (Ölmez 2007, 139); (DAM 2005, 83)
to-	doy-	KT G8	to dar, tot-: doy- (Ölmez 2007, 275); (DAM 2005, 204)
tod-²⁴ (aynı şekilde devam etmiş)	doy-	KT G8	to dar, tot-: doy- (Ölmez 2007, 275); (DAM 2005, 204)
töri-	yaratıl-	KT K10	törel: 1. akraba, kabîle, 2. nesil, uruk ²⁵ (Arıkoğlu 2012, 20)
urugsırat-	dölsüz bırak-, zürriyetsiz bırak-	KT D10	urug: çocuk, tohum, döl, soy, nesil (Ölmez 2007, 284)
yan-²⁶	dön-	KT D28	çanar: dön-, eve

²¹Sıfır işareti **ø**: Ortası eğik çizgili sıfır işareti, düşmüş veya artık kullanılmayan ses ve biçimleri göstermek için kullanılır (Demir; Yılmaz, 2011: 6).

²²İki ünlü arasında kalan **-k-** ünsüzü tonlularak **-g-** olur: bütün > bütün “bütün”.

²³Kesin bir kuralı olmaksızın ET kelime başı **t-** ünsüzün Tıva Türkçesinde bazen **d-** olur.

²⁴Ara biçimi: **toz-** (*edgü* > *ezgü* > *eyü* > *iyi* biçiminde olduğu gibi.)

²⁵Ankoğlu, E.; *Tıva Türkçesinde Moğolcadan Alınan Unsurların Ses Bilgisi Açısından Durumu*, Dil Araştırmaları Sayı: 11 Güz 2012, 17-36, S. 20

²⁶ET'nin kelime başı **y-** ünsüzleri düzenli olarak **ç-**'dir.

			dön- (Ölmez 2007, 108)
yantur-	döndür-, geri çevir-	KT K11	çandırar: döndür- (Ölmez 2007, 108)
yat- (Doğal gelişme sonucu bir vokalin diğer bir vokale dönüşmesi: a>ı)	yat-, yığıl-	KT D24, K9	çıdar: yat- (Ölmez 2007, 119)
yit-	yit-, kaybol-	KT D27-28	çider: yit-, kaybol- (Ölmez 2007, 122)
yitür-	yitir-, kaybet-	KT D7	çidirer: yitir-, kaybet- (Ölmez 2007, 120)
yorı-²⁷ (Kalınlık-incelik ve düzlük-yuvarlaklık bakımından sıra değiştirme: ı>u)	yürü-, isyan et-, geliş-, ordu sevk et-, baskın yap-	KT D12, D35, D37, D40, G9	çoruur: yürü-, git-, varıp git- (Ölmez 2007, 124)
yorit- (Kalınlık-incelik ve düzlük-yuvarlaklık bakımından sıra değiştirme: ı>u)	yürüt-, ilerlet-	KT G4, G6	çorudar: gönder-, yolla-, postala- (Ölmez 2007, 125)
yügür-	koş-, ak-	KT D24-25	çügürer: koş- (Ölmez 2007, 129)

²⁷Talat Tekin, "başkaldırıyor" şeklinde anlamlandırır. OY: 41.

Çalışmada karşımıza çıkan ses olayları:**a>ı değişimi:**

yat- / çıdar

ç>j değişimi:

keç- / kejer

k>g değişimi:

sakın- / sagındırar

tik- / tiger

ş>j değişimi:

aş- / ajar

a>u değişimi:

agıt- / ug-

İ>U değişimi:

in- / üner

udı- / udu

yantur- / çandırar

yori- / çoruur

yorit- / çorudar

t>d değişimi:

et- / eder

ıt- / ıdar

kötür- / ködürer

tê- / deer

tıñla- / dıñnaar

yit- / çider

yitür- / çidirer

b>m değişimi:

bin- / munar

l>t değişimi:

başla- / baştaar

kışla- / kıştaar

sıgta- / ıglaar

s>z değişimi:

bas- / bazar

t>j değişimi:

biti- / bijjir

y>ç değişimi:

yan- / çanar

yantur- / çandırar

yat- / çıdar

yit- / çider

yitür- / çidirer

yori- / çoruur

yorit- / çorudar

yügür- / çügürer

Sonuç

Türk dilinin dil bakımından en önemli ve zengin ürünlerinden olan Orhun ve Yenisey yazıtları, üzerinde en çok araştırma yapılan eserlerdendir. Bildiri Kö/ül Tegin Yazıtı ile sınırlı tutularak daha titiz çalışmak amaçlanmıştır. Bu çalışma daha kapsamlı çalışmalar yapılmasına vesile olacaktır. Çalışmada farklı sözlükler incelenmiştir. Bazı kelimeler sadece bir sözlükte yer alırken bazıları da tüm sözlüklerde yer almıştır. Çelişkiye ya da şüpheye düşülen durumlarda yanlış yapmaya mahal vermemek için kelimenin karşılığı boş bırakılmıştır.

Tespit edilen 51 fiil Tıva Türkçesi sözlüklerinde bazı ses değişimleriyle birlikte varlığını korumaktadır. Tıva Türkçesi sözlüklerinin az olması sebebiyle bazı fiillere ulaşılamadı, o yüzden bu sayının daha fazla olduğu düşünülmektedir. Elde edilen sonuç Eski Türkçe fiil işletiminin Tıva Türkçesinde ne gibi değişimlerle varlığını devam ettirdiği de ortaya çıkarmıştır.

Ele alınan fiillerde Eski Türkçe kelime başı *k-* sesleri *k-* şeklini çoğunlukla korumuştur: (kal – kalır; keç – kejer; kel – kelir; kelür – keldirer; kıl – kılır; kışla – kıştaar; kir – kirer; kör – köör; kötür – ködürer; kulad – kuldandır).

Diğer değişime uğrayan fiillerin hangi sese dönüştüğü “**Çalışmada karşımıza çıkan ses olayları**” başlığı altında sıralanmıştır.

Tespit edilemeyen kelimeler:

akıt-, alk-, alkın-, altız-, ançula-, ar-, arıl-, artat-, aya-, bedizet-, boşgur-, bul-, elsire-, elt-, er-, ertür-, eşid-, ı-, ıçgın-, içik-, igid-, igit-, ille-, ilsire-, ilsiret-, ir-, irtür-, it, itin-, kaganla-, kagansıra-, kagansırat-, kal-, kamşat-, kazgan-, kıd-, kılıçla-, kılın-, kigür-, kikşür-, kon-, kontur-, kubrat-, küñed-, küzet-, opla-, oz-, ö-, ögtür-, ökün-, ör-, sanç-, sı-, sök-, sökür-, sözleş-, süle-, süñüş-, sür-, taşık-, teg-, tegme-, telinme-, tez-, ti-, tid-, tir-, turgür-, tiril-, tog-, tokıt-, tor-, tutuz-, tut-, tüş-, tüzül-, uç-, udşur-, uma-, ur-, urtur-, yagut-, yañıl-, yarat-, yaratun-, yaratur-, yaşa-, yañ- (yany-), yogla-, yokad-, yoñaşur-, yüküntür-

Kısaltmalar

B.Y.: Bölüm yazarı

B: Batı

D: Doğu

DAM: Dorugool Monguş

Ed.: Editör

ET: Eski Türkçe

G: Güney

K: Kuzey

KT.: Kö/ül Tegin Yazıtı

Ölmez: Mehmet Ölmez

OY: Orhun Yazıtları

Tıv.: Tıva Türkçesi

TT: Türkiye Türkçesi

Kaynakça

Akalın, M. (2000). *Eski Türkçenin Grameri*, 3. Baskı, Ankara: Türk Dil Kurumu.

Alyap, L. (2014). Köl Tigin Anıtının Batı Yüzü Üzerine Görsel Bir Tasarım Denemesi, Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi Sayı: 3/1 2014 s. 1-21, TÜRKİYE.

Alyılmaz, C. (1994). Orhun Yazıtlarının Söz Dizimi, Yayın Numarası: 73, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Kâzım Karabekir Eğitim Fakültesi.

Arıkoğlu, E. (1997). Tuva Türkçesinin Tarihi Gelişimi ve Üzerinde Yapılan Çalışmalar, Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi.

Arıkoğlu, E. Kuular, K. (2003). *Tuva Türkçesi Sözlüğü*. Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları: 882.

Arıkoğlu E. (2012). “*Tuva Türkçesi*”, Türk Lehçeleri Grameri (Editör: Prof. Dr. Ahmet Bican Ercilasun), s. 1149-1228., 2. Baskı, Ankara: Akçağ Yayınları.

Arıkoğlu, E. (2012). Tuva Türkçesinde Moğolcadan Alınan Unsurların Ses Bilgisi Açısından Durumu, Dil Araştırmaları, Sayı: 11 Güz.

Aydemir, A. (2012). Kül Tigin Yazıtı’ndaki ‘Er At’ Kelimesi Üzerine, Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi 33. Sayı.

Aydemir, İ. A. (2015). Tuvacada Sözlükselleşmiş Zarf-Fiilli Yapılar, Türkbilig.

Aydın, E. (2017). *Orhon Yazıtları* (Köl Tigin, Bilge Kağan, Tonyukuk, Ongi, Kö/ül i Çor), İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayıncılık.

Barutçu Özönder, S. (2002). “Eski Türklerde Dil ve Edebiyat”, Ankara: Türkler, C.III, Yeni Türkiye Yayınları, 481-501.

Berta, Á. (2010). *Sözlerimi İyi Dinleyin: Türk ve Uygur Runik Yazıtlarının Karşılaştırmalı Yayını*, çev.: Emine Yılmaz, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

- Demir, N; Yılmaz, E. (2011). *Türkçe Ses Bilgisi*, T.C. Anadolu Üniversitesi Yayını No: 2362, Eskişehir: Açıköğretim Fakültesi Yayını No: 1359 Türkçe Ses Bilgisi, ed. Doç. Dr. Hülya Pilancı, 1. Baskı.
- Dinar, T. (2010). Kül Tigin Abidesi ve Kutadgu Bilig'deki Ortak Fiillerin Tamlayıcı İlişkisi Açısından İncelenmesi, *Turkish Studies International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 5/3*.
- Ercilasun A.B. (1984). *Kutadgu Bilig Grameri Fiil*, Ankara: Gazi Üniversitesi Yayınları.
- Ercilasun A.B. (2004). *Türk Dili Tarihi*, Akçağ Yay., Ankara.
- Ercilasun A.B. (2007). *Makaleler*, (Hazırlayan: Ekrem Arıkoğlu), Ankara: Akçağ Yayınları.
- Ergin, M. (1995). *Orhun Abideleri*, İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- Gemalmaz, E. (1999). Türkiyeli Türkçesinde Ses Olayları, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Müdürlüğü, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi.
- Gençer, Z. (2016). Japonca ve Türkçede Görünüş (Aspekt), Pamukkale Üniversitesi, SBE, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Denizli.
- Güner, G. (2013). Yarlıg “buyruk, emir, ferman” ve Yarlıka- “(Tanrı) buyurmak; lütfetmek” Kelimelerinin Kökeni Üzerine Yeni Görüşler, *Turkish Studies, Ankara: International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 8/1 Winter*, p.1553-1560.
- Koçoğlu Gündoğdu, V. (2010). Tuva Türkçesindeki Ünlü Uzunluklarına Dair, İzmir: Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, Cilt: x, sayı 1, sayfa: 73-80.
- Koçoğlu Gündoğdu, V. (2014). Tuva Türkçesinin Diyalektleri, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, s.17-28.
- Monguş D.A. (2005). *Tıva-Türk Slovar'*, Kızıl.
- Ölmez, M. (1995). *Tuvaca Dilbilgisi, Metinler, Sözlük* Ankara: Simurg Yayınları.
- Ölmez M. (2007). *Tuvacanın Sözcük Varlığı*, Harrasowitz Verlag, Wiesbaden.
- Orkun, H.N. (2011). *Eski Türk Yazıtları*, Birleştirilmiş 3. Baskı, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

- Özbek, Emin E. (2018). Tuva Destanlarında Kullanılıp Tuvaca Sözlüklerde Bulunmayan Sözcükler, Motif Akademi Halkbilimi Dergisi, Cilt: 11, Sayı: 23, s. 227-242.
- Özyetgin, M. (2006). Tarihten Bugüne Türk Dili Alanı (konferans metni). Beijing/China: Chinese Academy of Socialscience, Sino-foreign Relation Ship Department of Institute of History.
- Şirin User, H. (2010). *Köktürk ve Ötüken Uygur Kağanlığı Yazıtları Söz Varlığı İncelemesi*, Konya: Kömen Yayınları, 2. Baskı.
- Şirin, H. (2015). *Kül Tigin Yazıtı* (Notlar), Bilge Kültür Sanat Yay.
- Tekin, T. (2003). *Orhon Türkçesi Grameri*, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi 9: İstanbul: Yayımlayan: Mehmet Ölmez.
- Tosun, İ. (2017). Tuva Türkçesinde {+Gİr(A)-} Eki, TÜRÜK Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi. 2017, Yıl:5, Sayı:11.

<https://prezi.com/ez7sm26gwsz0/tuvalar-ve-tuva-turkcesinde-one-ckan-noktalar/>

Extended Abstract

In this article, it was examined whether the verbs mentioned in the monument of Kö/ül Tëgin in 732 were preserved in the Turkish language of the South Siberian group. 156 verbs were found in the monument Kö/ül Tëgin. 51 of these were determined in the Turkish dictionary. In the article, the degree of conservation between the Turkish and the Old Turkish is examined. derivation, falling, etc. audio events were shown.

Monuments erected in various geographies by Turks in history; rain, flood, fire, earthquake; despite the fact that the majority of the animals were touched by touching, removing the soil on the hand, placing birds of prey, nesting, and being subjected to the impacts of horned animals, the majority of them were readable, and the parts that could not be read in terms of information and language material were always a curiosity and research topic.

This monument was erected to commemorate Kö/ül Tëgin, who died on 27 February 731, which coincided with the “koñ yılka yiti yigirmike”. The funeral of Kö/ül Tëgin was made on 1 November 731, which corresponds to “twenty-seven months of the ninth month”. The Chinese monument on the western side was completed on 1 August 732 and the Turkish monuments were completed twenty days later, on 21 August 732.

According to this, the erection date of the monument is 21 August 732 (Bazin 1974, 244).

Tuvan Turkish, enter into the Northeast group of Turkish dialects. There are Altaic, Sakha, Khakas and Tuva dialects in the northeastern group. This group is also called Siberian Turkish dialects. According to the state of the voice *-d-* “*adak*” is included in the dialect group. It is the only Turkish dialect that preserves this *-d-* voice in old Turkish (Ed. Ercilasun; b.y. Arikoğlu 2012, 1151). In this article, a verb in the monument referred to lived in almost all Turkish dialects; sometimes used in only a few Turkish dialects. Today, the Tuvan Turks use the Cyrillic alphabet. The article shows that the verbs in a language continue in dialects. In the study, in Tuvan Turkish verbs were given in the Latin alphabet.

The Kö/ül Tëgin monument, which is one of the main sources of Turkish language, is very important in terms of reflecting both the content and the language characteristics of the periods.

According to their core meanings, verbs can be divided into the following class: *activity, affect, giving, speaking, thinking* etc.

It is not always easy to understand the meaning and function of some words in the Göktürk monuments. Kö/ül Tëgin monument which take place among the main source of Turkish language are fairly significant language memorial both in terms of their contents and reflecting the characteristics of language of their era. Many of these verbs are used in one form, some are asent. We have 156 verbs in our article. 51 the meaning of the verb is preserved. The verbs we are looking for are on the ship Kö/ül Tëgin. Tuvan Turkish is located among the Turkish languages on the South Siberia. In conclusion part, the input datas are evaluated.

Orkhun and Yenisei monuments, which are one of the most important and rich products of Turkish language, are among the most researched works. The article is intended to be more rigorous by being limited to the Kö/ül Tëgin monument. This study will be instrumental in more comprehensive studies. Different dictionaries were examined in the study. Some words are only included in one dictionary, while others are included in all dictionaries. In order to avoid misrepresentation in contradictions or doubts, the word was left empty.

In the evaluated verbs, the old Turkish word *k-* voices mostly retained the *k-* shape:

(*kal – kalır; keç – kejer; kel – kelir; kelür – keldirer; kıl – kılır; kışla – kıştaar; kir – kirer; kör – köör; kötür – ködürer; kulad – kuldandır*).

Unspecified words:

akıt-, alk-, alkın-, altız-, ançula-, ar-, arıl-, artat-, aya-, bedizet-, boşgur-, bul-, elsire-, elt-, er-, ertür-, eşid-, ı-, ıçgın-, içik-, igid-, igit-, ille-, ilsire-, ilsiret-, ir-, irtür-, it, itin-, kaganla-, kagansıra-, kagansırat-, kal-, kamşat-, kazgan-, kıd-, kılıçla-, kılın-, kigür-, kikişür-, kon-, kontur-, kubrat-, küñed-, küzet-, opla-, oz-, ö-, ögtür-, ökün-, ör-, sanç-, sı-, sök-, sökür-, sözleş-, süle-, süñüş-, sür-, taşık-, teg-, tegme-, telinme-, tez-, ti-, tid-, tir-, turgür-, tiril-, tog-, tokıt-, tor-, tutuz-, tut-, tüş-, tüzül-, uç-, udşur-, uma-, ur-, urtur-, yagut-, yañıl-, yarat-, yaratun-, yaratur-, yaşa-, yañ- (yany-), yogla-, yokad-, yoñaşur-, yüküntür-. In conclusion part, the input datas are evaluated.